

проте цілковито не зміг вирішити наростаючі економічні та соціальні суперечності краю.

Дискримінаційна політика уряду призвела до того, що в промисловому секторі Західної України були задіяні лише 5% робітників-українців (близько 10 тис. осіб), натомість близько 90% населення було зайняте в аграрному секторі. Понад половина землі перебувала в руках 4330 великих власників, решта – у 878 тис. дрібних господарств, з яких 260 тис. не мали навіть одного гектара землі⁵⁸⁴. Такий поділ землі був пережитком феодално-шляхетської доби. Парцеляція великої власності не вирішила проблеми, адже на виокремлені землі заселялись здебільшого поляки. Це зумовило аграрне перенаселення краю, що проявилось в штучному зростанні цін на землю, зниженні вартості аграрної продукції та зменшенні заробітної плати сільськогосподарських робітників. Соціальне напруження часто переростало у відкриті страйки, яких впродовж другої половини 1930-х років відбулось понад тисячу.

Таким чином, у міжвоєнний період розвиток міжнародних економічних зв'язків Західної України відбувався у формі імпорту капіталів, експорту товарів та міграції робочої сили. Головними формами проникнення іноземного капіталу, зокрема американського, англійського, бельгійського, французького, німецького, нідерландського та австрійського в економіку Західної України стали купівля місцевих підприємств, або ж придбання частини акцій уже діючих товариств, а не капітальні інвестиції у розвиток нових виробництв. Це свідчило про спекулятивний характер інвестицій, які базувались на політичних домовленостях, мали компрадорський характер, не орієнтувались на довготермінові плани розвитку економіки Західної України.

Розділ 14. ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ У НАРОДНОГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС СРСР

Із самого початку становлення радянської економічної системи її основним пріоритетом розбудови була масштабна індустріалізація, що мала слугувати техніко-організаційним підґрунтям створення великої військової промисловості та збільшення конкурентних позицій радянської економіки у

⁵⁸⁴ Клапчук В.М. Особливості функціонування господарки Галичини у міжвоєнний період. *Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі* / В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко та ін.; авт.-упоряд. М.Р. Литвин. Харків: Фолю, 2017. С. 216.

світі. Провідними механізмами досягнення визначеного завдання були централізація ресурсів і виробництва та посилення інтеграційних зв'язків окремих республік, у т. ч. й України.

Радянська влада, позиціонуючи себе, за висловом відомого американського вченого-економіста українського походження В. Тимошенка, «визволителем неросійських народів від колоніальної експлуатації колишньої Російської імперії», всіляко акцентувала увагу власних громадян і світової громадськості на тому, що потужне економічне зростання та індустріалізація неросійських союзних республік були забезпечені «лише завдяки «братній» допомозі з боку російського народу, який тим самим ототожнювався з централізованою комуністичною владою СРСР». І, якщо стосовно окремих східних радянських республік, де індустріалізація відбувалася практично «на порожньому місці», таке твердження можна вважати до певної міри справедливим, то Україна, як можна пересвідчитись із матеріалів попередніх розділів, «перед советською революцією була на вищому економічному рівні розвитку, ніж багато земель центральної чи східної Росії»⁵⁸⁵.

Тому становлення радянської економіки в Україні на його початковому етапі (до 1921 р.) відбувалося насамперед шляхом націоналізації вже існуючих крупних промислових підприємств акціонерного типу, заснованих у дореволюційний період переважно ресурсами іноземних підприємців. Акціонерні компанії були найбільш зручною формою для націоналізації, оскільки зосереджували в собі найбільш концентровані ресурси та діяли у найбільш прогресивних для свого часу галузях промисловості. Декретом РНК від 28.06.1918 р. проголошена повна націоналізація не лише окремих підприємств, а й цілих галузей народного господарства.

Основним об'єктом націоналізації стали вже синдикувані у дореволюційний період підприємства-монополісти, що завдяки централізації ресурсів являли собою найбільш зручну організаційну форму для одержавлення, і, які, до того ж, тісно взаємодіяли з державою, що створювало необхідні передумови для розбудови системи державного регулювання всією промисловістю. Першочергові заходи передбачали націоналізацію тих компаній, капітал яких становив понад 1 млн руб. Більшість таких підприємств – монополістів та синдикатів через історичні передумови розвитку були розташовані саме на території України, що уможливлювало швидке встановлення контролю над усією економікою краю. При цьому Декретом РНК усі ве-

⁵⁸⁵ Тимошенко В. Передмова. Б. Винар. Українська промисловість. Студія советського колоніялізму. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964. С. 9–10.

ликі промислові та транспортні підприємства проголошувалися власністю РРФСР.

Першою галуззю, що потрапила в Україні під націоналізацію, стала цукрова промисловість: її націоналізація була проголошена вже 16 січня 1919 р., у той час як «залізниці, за володіння якими йшли основні бої радянсько-української війни, були націоналізовані лише 28 січня 1919 року». Для керівництва націоналізованими підприємствами галузі у березні 1919 року була створена державна організація «Головцукор»⁵⁸⁶.

Очевидно, що вибір цукрової галузі як пріоритетної для націоналізації визначався прагненням більшовиків отримати не лише економічну, а й політичну владу, оскільки «на той час роботу цукрозаводів забезпечувало 60 тисяч робітників, які становили 20% від чисельності робітничого прошарку окупованої України». Незважаючи на те, що «радянська влада знайшла результативний метод політичного контролю, це не врятувало цукрову галузь від економічного занепаду. Наприклад, до 1921 року «дожило» лише 110 із 210 цукрозаводів, що виробили лише 3% цукру від обсягу 1914 року. У сезоні 1919–1920 рр. робота заводів тривала у середньому 23 дні, у сезоні 1920–1921 рр. – 12 днів»⁵⁸⁷.

Важливим для більшовиків об'єктом націоналізації стали також заводи важкої індустрії, що входили до найбільших синдикатів – «Продамет» (засноване у 1902 р.) та «Кровля» (засноване у 1907 р.), діяльністю яких було охоплено практично всі підприємства металургійної галузі України. Так, товариство «Продамет» об'єднувало 14 металургійних заводів, більшість з яких (11) також знаходилася на українській території (зокрема, Південно-Російське Дніпровське товариство, Російсько-Бельгійське, Брянське і Донецько-Юр'ївське товариства, «Провіданс» та ін.). Завдяки націоналізації синдигованих підприємств, які мали між собою тісні інтеграційні зв'язки, розпочинається тотальне одержавлення цілих галузей промисловості України та її включення до загальносоюзного господарського комплексу.

Водночас Декретом «Про припинення платежів за купонами і дивідендами» (1917 р.) була уведена заборона на здійснення будь-яких операцій із цінними паперами під загрозою конфіскації майна, що не лише руйнувало вільний фондовий ринок, а й «консервувало» наявну на момент націоналі-

⁵⁸⁶ Червоний директорат: як більшовицька влада часів НЕПу ледь не поховала українське цукроварство. URL: <http://www.ukrsugar.com/uk/post/cervonij-direktorat-ak-bilsovicka-vlada-casiv-nepu-led-ne-pohovala-ukrainske-cukrovarstvo>

⁵⁸⁷ Там само.

зації структуру власності акціонерних компаній, унеможливаючи її зміну і появу нових власників. Більшість акціонерів великих компаній, насамперед іноземці, щоб зберегти хоча б частину капіталів, вимушені були розпродувати свої активи за демпінговими цінами.

Так, після революції контрольний пакет акцій одного з найбільших і найприбутковіших машинобудівних заводів України – Акціонерного товариства «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера, Криванека і К°», який, як уже зазначалося вище, був заснований у Києві ще у 1882 р., його власник, швейцарський підприємець Яков Гретер продав практично за безцінь. І вже у 1919 р. підприємство було націоналізоване під назвою «Перший державний машинобудівний завод», а до 5-ої річниці революції у 1922 р. перейменовано у завод «Більшовик». Подальша спеціалізація підприємства на виготовленні військової техніки та устаткування для хімічної промисловості, зокрема для перших радянських заводів синтетичного каучуку, на яких розпочинається виготовлення перших в СРСР автомобільних шин (що пропаганда презентувала як проривний успіх радянської економічної системи), стала можливою завдяки тому, що більшовики без особливих зусиль отримали високоприбутковий актив і оснащене модерною технікою та інноваційними технологіями підприємство.

Більшовики усвідомлювали, що націоналізація сама по собі не є достатньою умовою для створення ефективної економічної системи, адже, як зазначав В. Ленін, «однієї конфіскації замало, оскільки в ній відсутній елемент організації»⁵⁸⁸. Тому подальша розбудова радянської економіки в період НЕПу спиралась на посилення державного контролю, провідним механізмом чого стало заснування (а частіше – реорганізація на основі приватних) державно-приватних та державних акціонерних товариств. Створення таких компаній розглядалося керівництвом країни як спосіб інтеграції окремих господарюючих суб'єктів у єдиний господарський комплекс та формування адміністративно-командної системи управління економікою під контролем держави. Оскільки засновниками таких компаній були суто державні підприємства та організації, державний орган (трест, міністерство) зберігав за собою контрольний пакет акцій і тим самим отримував монопольне право управління й розподілу прибутків та практично необмежені можливості неекономічного контролю за рахунок використання адміністративних важелів⁵⁸⁹.

⁵⁸⁸ Ленін В.І. Чи вдержать більшовики державну владу? *Повне збір. творів*. Т. 34. С. 309.

⁵⁸⁹ Супрун Н.А. Кавалерійська атака на капітал – секрет опанування радянською владою командних висот в економіці. *Історія народного господарства та*

З метою посилення централізації та можливості державного контролю за економікою влада розпочала примусове синдикування промисловості та торгівлі. У 1920 р., згідно із рішенням VIII-го Всеросійського з'їзду рад, почали створювати галузеві або галузево-територіальні трести та синдикати. В Україні, порівняно з іншими республіками, синдикування набуло найбільшого поширення, оскільки для цього існували сприятливі умови у вигляді раніше монополізованих та синдигованих підприємств, що вже діяли у до-революційний період у Донецькому та Кузбаському регіонах. Уже наприкінці 1921 р. тут на основі трьох великих металургійних заводів (Макіївського, Юзівського і Петровського), а також низки коксових підприємств та вугільних шахт у м. Харків було організовано Південний металургійний трест («Південсталь»). Згодом з метою поглиблення інтеграційних зв'язків, насамперед у сфері вертикальної виробничої інтеграції, в межах тресту окремим підприємствам почали підпорядковувати дрібніші. Так, Петровському заводу було підпорядковано 19 підприємств – постачальників сировини.

Усі підприємства вугільної промисловості України було об'єднано у трест «Донбасвугілля», рудної – у «Південнорудний трест» (ПРТ). Підвищений інтерес радянського керівництва до концентрації та централізації виробництва у цих сферах визначався стратегічною важливістю таких ресурсів, як вугілля і залізна руда для розвитку важкої промисловості та індустріального виробництва загалом. Тому українське вугледобування і чорна металургія, які в першій половині XX ст. становили ресурсну базу індустріального розвитку всієї країни, стали об'єктом пріоритетного інвестування і посиленого інтегрування у загальносоюзний виробничий комплекс.

У роки НЕПу, попри проголошений радянською владою курс на відновлення ринкових відносин і лібералізацію економіки, трестування продовжилось, охопивши практично всі галузі України. Так, усі підприємства галузі важкого машинобудування були об'єднані у Південний машинобудівний трест (ПМТ), сільськогосподарського машинобудування – у два трести «Південний Сільмаштрест» з центром у Запоріжжі й «Укртрестсільмаш» у Харкові. Всього за роки НЕПу в Україні було створено 36 місцевих і 24 республіканські трести, зокрема такі: «Хімвугілля», «Донбасцемент», «Текстильтрест», «Цукротрест», «Спиритотрест», «Укрпапітрест», «Шкітрест Правобережжя», «Донбаскераміка», «Маслотрест», «Укрборошномельтрест», «Тютюнтрест», «Електротрест», «Склосода» та ін.

Незважаючи на проголошений радянською владою курс на децентралізацію економіки, формально незалежні українські трести, що у більшості випадків мали лише єдину ознаку класичного тресту (монопольна позиція на ринку України), були обмежені у прийнятті самостійних рішень і підпорядкувались центральній союзній владі. Так, обсяги виробництва та ціни на продукцію для «Цукротресту», що об'єднав усі цукрозаводи галузі, формально визначав Раднарком УРСР, проте всі стратегічні рішення приймалися центральною владою⁵⁹⁰. Неузгодженість методів управління та принципів адміністративного підпорядкування трестів, що провокувало конфлікти між центральними органами влади (головними управліннями ВРНГ та всесоюзними наркоматами) та Держпланом УРСР, спричинило зниження економічної ефективності трестів, більшість з яких було ліквідовано Постановою ЦК ВКП(б) від 5.12.1929 р. «Про реорганізацію управління промисловістю». Після припинення діяльності ВРНГ 1932 р. трести та синдикати були роздібнені й ліквідовані остаточно.

На межі 1920–1930-х років задля посилення міжгалузевої інтеграції було прийняте урядове рішення про об'єднання промислових та сільськогосподарських (радгоспів та колгоспів) підприємств у мережу агро-індустріальних комбінатів, які мали діяти за єдиним виробничим планом. На початку 1930-х років таких комбінатів в Україні було створено близько 300, більшість із них – у районах великих індустріальних новобудов. Зокрема, в Запорізькій області в районі будівництва ДніпроГЕСу були створені спеціалізовані електрифіковані агропромислові комбінати. Проте і цей радянський експеримент щодо економічної інтеграції виявився невдалим: уже в 1931 р. VI Всесоюзний з'їзд рад скасував підпорядкування колгоспів і радгоспів агро-індустріальним комбінатам, визнавши їх створення передчасним, а діяльність – недоцільною⁵⁹¹.

Подальша розбудова радянської моделі економіки у 1930-х роках базувалась на синтезі двох національних моделей економічної організації – німецької, т. зв. мобілізаційної, моделі, яка спиралась на масштабну централізацію та концентрацію всіх видів ресурсів для масових військових

⁵⁹⁰ Червоний директорат: як більшовицька влада часів НЕПу ледь не поховала українське цукроварство. URL: <http://www.ukrsugar.com/uk/post/cervonij-direktorat-ak-bilsovicka-vlada-casiv-nepu-led-ne-pohovala-ukrainske-cukrovarstvo>

⁵⁹¹ Марочко В.І. Агроіндустріальні комбінати. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.

дій, державно-регульований ринок та надексплуатацію населення, та американської, що ґрунтувалась на стандартизації, централізації та уніфікації масового виробництва та ієрархічного управління. Орієнтація на розбудову індустріальної економіки та на її основі потужного військово-промислового комплексу вимагала створення централізованого господарського комплексу, що мав діяти на принципах жорсткого ієрархічного державного регулювання, централізації управлінських функцій та уніфікації масового виробництва. Відповідно, це вимагало посилення виробничої інтеграції між окремими республіками та господарськими комплексами, що і визначало цілі та моделі економічного розвитку окремих регіонів, в тому числі й України.

На цьому етапі, за твердженням В. Тимошенка, комуністична влада «концентрувала свою увагу на швидкій розбудові, чи властиво відбудові української важкої промисловості, вугільної та чорної металургії, бо це було необхідне для забезпечення індустріального розвитку російського центру, що залежав від постачання українського вугілля, коксу, залізної руди, чавуну». Зокрема, така урядова політика впроваджувалась у період НЕПу, коли «відбудова української промисловості проводилась навіть швидшими темпами, ніж по цілому Союзі»⁵⁹².

На основі масштабної мобілізації та концентрації трудових, промислових та фінансових ресурсів усієї країни у 1930-х роках в Україні були збудовані найбільш значні промислові об'єкти загальнодержавного значення: Харківський тракторний завод (1931), «Запоріжсталь» (1935), «Криворіжсталь» (1934), «ДніпроГЕС» (першу чергу введено в дію у 1932 р.). Ці підприємства стали потужними організаційними вузлами для зміцнення виробничих зв'язків у масштабі всього СРСР і подальшої інтеграції України у загальносоюзний народногосподарський комплекс.

Так, на наймасштабнішому радянському будівництві 1930-х років – зведенні Дніпровської гідроелектростанції, що тривало п'ять років, було залучено ресурси практично всіх галузей економіки і регіонів країни: електрогенератори виготовляв лєнінградський завод «Електросила», електрообладнання постачав московський завод «Динамо», Азербайджан забезпечував будівництво нафтою, величезні обсяги лісоматеріалів завозились із Чернігівщини, Білорусі та Півночі Росії, у забезпеченні потреб будівництва

⁵⁹² Тимошенко В. Передмова. Б. Винар. Українська промисловість. Студія советського колоніалізму. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964. С. 11.

були задіяні ресурси транспортного вантажоперевезення всього СРСР⁵⁹³. Таким чином, будівництво спричинило зміцнення виробничих інтеграційних процесів між галузями і регіонами СРСР, щоправда більшу частку у цих процесах становило постачання ресурсів із низькою доданою вартістю (сировина і паливо), а також прості матеріальні послуги некваліфікованих працівників, яких звозили на будівництво з усього Радянського Союзу.

Проте, оскільки на час будівництва вітчизняна промисловість через її відсталість була неспроможна вирішувати більшість масштабних та складних техніко-технологічних завдань, які радянське керівництво поставило перед розробниками і будівельниками станції, такі завдання, як проектування і забезпечення будівництва необхідними комплектуючими, здійснювалися переважно ресурсами іноземних фахівців і компаній із США, Німеччини, Швеції, Чехословаччини⁵⁹⁴.

Першу чергу станції у Запоріжжі було введено в дію 1932 р., а на проєкту потужність 560 МВт ДніпроГЕС вийшла через сім років із початку будівництва (1939), ставши найпотужнішою для свого часу гідроелектростанцією у світі. Запуск ДніпроГЕСу зумовив розвиток багатьох галузей промисловості та окремих територій: навколо ДніпроГЕСу було розбудовано розгалужену мережу промислових підприємств, площею у 40 кв. км, що включала, зокрема, завод листових сталей, алюмінієвий комбінат та завод «Дніпроспецсталь». Будівництво дамби розвинуло судноплавство по Дніпру, сприяло розвитку іригаційних господарств, що забезпечили зрошення посушливих земель півдня України, а це, своєю чергою, спричинило розвиток у цих районах сільськогосподарського виробництва. Водночас для запуску ДніпроГЕСу було затоплено 16 тис. гектарів орних земель, що були виведені із продуктивного землекористування, що значною мірою послабило економічний потенціал України, конкурентною перевагою якої була найбільш родючі чорноземи та висока продуктивність сільського господарства.

Успіх ДніпроГЕСу дав поштовх розбудові системі гідроенергетики в Україні, що знайшло втілення у будівництві т. зв. Дніпровського каскаду гідроелектростанцій – Каховська ГЕС (1950–1956), Кременчуцька ГЕС (1954–1960), Дніпродзержинська ГЕС (1956–1964). Ресурси ДніпроГЕСу

⁵⁹³ Історія Дніпровської ГЕС: проектування, будівництво, відновлення та сьогодення. URL: https://uhe.gov.ua/media_tsentr/novyny/istoriya-dniprovskoi-ges-proektuvannya-budivnictvo-vidnovlennya-ta-sogodennya

⁵⁹⁴ Докладно це питання висвітлено в розділі 11.

стали джерелом для розбудови розгалужених комунальних мереж для водозабезпечення придніпровських міст.

Під час Другої світової війни ДніпроГЕС, як і інші стратегічні промислові підприємства, що, відступаючи, намагалися знищити як німецька, так і радянська армії, зазнали значних руйнувань. Загалом під час війни, частково або повністю, були зруйновані понад 80% промислових підприємств, зокрема і найбільші: «Запоріжсталь», «Азовсталь», Маріупольський металургійний завод, Макіївський завод ім. С.М. Кірова, машинобудівні підприємства Києва і Харкова, шахти Донецького вугільного басейну. Внаслідок фізичного руйнування матеріальних об'єктів у ході бойових дій, що в радянській частині точилися переважно на території України, її економіка зазнала найбільших матеріальних збитків серед інших радянських республік: 285 млн руб., що становило 42–47% загальносоюзного обсягу втрат.

У 1945 р. частка валової продукції Української РСР у загальносоюзному масштабі зменшилась критично, зокрема відносно довоєнного обсягу скоротилося виробництво: по всій промисловості – на 74%; чавуну – на 83%; сталі – на 84%; чорних металів – на 85%; залізної руди – на 81%; вугледобування – на 64%; електроенергії – на 75%; верстатів металорізальних – 85%; цукру-піску – на 98%; масла рослинного – 56%⁵⁹⁵. Величезними були і людські втрати, частка яких становила від 40 до 44% загальних демографічних втрат СРСР, що було найбільшими втратами населення у Другій світовій війні порівняно з іншими країнами і народами⁵⁹⁶.

Відновлення української економіки розпочалося із відбудови важкої промисловості, що, як і в передвоєнні роки, розглядалася урядом як основа для розбудови військово-промислового комплексу країни. 80% капіталовкладень було скеровано саме у цю галузь, сільське господарство та інші важливі для місцевого ринку галузі фінансувалися за залишковим принципом. Проте, навіть попри увагу уряду до розбудови важкої промисловості, видатки на відновлення економіки України були меншими відносно інших регіонів, зокрема Росії. Так, розмір капіталовкладень у тотально зруйновану українську економіку в повосенній п'ятирічці (1946–1950 рр.) становив «65,1 млрд крб, а значить в три рази менше порівняно з РСФСР»⁵⁹⁷.

⁵⁹⁵ Достижения Советской власти за 40 лет в цифрах. Москва: Государственное статистическое издательство, 1957. С. 120–121.

⁵⁹⁶ Процик Петро. Україна. Друга світова. Тільки цифри. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/05/7/5017138>.

⁵⁹⁷ Винар Б. Українська промисловість. Студія советського колоніалізму. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964. С. 280.

Однією із причин такого асиметричного фінансування економічної відбудови України була урядова заборона на розвиток промисловості регіонів, що були інкорпоровані у СРСР унаслідок передвоєнних анексії та повосенно-го розподілу Європи, та територій, що знаходились у безпосередній близькості до державних кордонів, а також обмеження щодо будівництва нових підприємств у Києві, Харкові та інших стратегічних містах країни⁵⁹⁸.

Водночас була продовжена розпочата ще під час війни програма розвитку промисловості центральних та східних регіонів РСФСР (Уралу, Сибіру, Башкирської АРСР), Середньої Азії та Казахстану, що, очевидно, мало на меті зменшити залежність російського центру від українських стратегічних ресурсів – вугілля, залізної руди та металів⁵⁹⁹. Для української економіки, у структурі вивозу до інших республік якої перед війною понад 30% займало кам'яне вугілля (антрацит і кокс), така політика виявилася підривною.

Незважаючи на гостру необхідність відновлення втраченого під час війни економічного потенціалу української економіки та вищу економічну віддачу від інвестицій, у повоєнні роки обсяги капіталовкладень в українську економіку поступово знижуються. Так, у 1955 р частка української економіки в основному капіталі СРСР становила 20,2%, тоді як частка промислових капіталовкладень протягом усього періоду становила лише 17,9%. При цьому Україна отримує із державного бюджету на 29% менше фінансових ресурсів на душу населення, ніж РРФСР⁶⁰⁰. З економічної точки зору, як відзначає, В. Голубничий, ці дії уряду були нераціональними і недоцільними, оскільки «гранична продуктивність інвестицій у промисловості УРСР між 1954 та 1962 рр. становила 0,92 руб. на кожен рубль капітальних вкладень, а в РРФСР – лише 0,78 руб. Аналогічним чином рентабельність капітальних вкладень у промисловість УРСР у період між 1959 та 1963 рр. була на 17,8% вищою, ніж у РРФСР»⁶⁰¹.

⁵⁹⁸ Брутян Л.А., Ивановский Б.Г. Трудовое содружество советских народов: Участие народов СССР в создании единого народнохозяйственного комплекса. Москва: Экономика, 1986. 223 с.

⁵⁹⁹ Тимошенко В. Передмова. Б. Винар. Українська промисловість. Студія советського колоніалізму. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964. С. 11.

⁶⁰⁰ Голубничий В. Українська економіка після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 244–245.

⁶⁰¹ Там само. С. 244–245.

З початку 1950-х років на тлі постійного збільшення капіталовкладень у розвиток вугледобування в РСФСР відбувається їх відповідне зменшення в Україні, що призводить до скорочення частки видобутку вугілля у загально-союзному виробництві. Порівняно із 1913 р. вугледобування в Україні скоротилося на 46% (табл. 2.32).

Таблиця 2.32

Видобуток вугілля в основних добувних центрах УРСР та РРФСР

Добувний центр	Видобуток вугілля		
	1913 р.	1940 р.	1955 р.
РРФСР, у т. ч.	20,7	43,9	58,5
Урал	4,2	7,2	12,0
Сибір	5,5	19,1	21,8
УРСР	78,2	50,5	32,2

Джерело: Фейгин Я.Г. Размещение социалистического производства в СССР. Советская социалистическая экономика. 1917–1957 гг. Москва, 1957. С. 477.

Попри те, що приєднання до складу УРСР багатих на вугілля та нафту регіонів Західної України (Львівсько-Волинський басейн та Прикарпаття) створювало можливості для нарощування обсягів виробництва цих важливих природних ресурсів, у повоєнні роки обсяг видобутку нафти в Україні скоротився (табл. 2.33).

Таблиця 2.33

Видобуток нафти в основних добувних центрах УРСР та РРФСР

Добувний центр	Видобуток нафти		
	1913 р.	1940 р.	1955 р.
РРФСР, у т. ч.	12,6	22,6	69,6
Урал	–	5,2	23,1
Сибір	–	–	–
УРСР	10,2	1,1	0,7

Джерело: Фейгин Я.Г. Размещение социалистического производства в СССР. Советская социалистическая экономика. 1917–1957 гг. Москва, 1957. С. 480.

Водночас зі скороченням добування вугілля та нафти в Україні у 1955 р. порівняно із 1913 р. істотно знизилось виробництво чавуну (18,7%) і сталі (19,3%), для виплавки яких ці природні ресурси є найбільш важливими технологічними компонентами (табл. 2.34).

Скорочення частки Української РСР у загальносоюзному виробництві металургійної продукції зумовило зниження і частки транспортних перевезень за рахунок скорочення обсягів вивозу металопродукції. Якщо у 1940 р. із загального виробництва до решти СРСР (переважно до РСФСР) вивозилося

65% українського прокату і листової сталі, то у 1959 р. обсяги вивезення скоротилися на 20% загального випуску, частка продукції, що вивозилась у Росію, становила лише 24,1% (центральна частина Росії – 19,5%, Урал – 4,6%). При цьому, як стверджує В. Голубничий, вивезення цієї продукції «було економічно недоцільним і нелогічним, бо майже такі ж обсяги сортової та листової сталі ввозились назад із Росії в Україну»⁶⁰² (табл. 2.35).

Таблиця 2.34

**Виплавка сталі та чавуну в основних металургійних центрах
УРСР та РРФСР**

Добувний центр	Виплавка чавуну			Виплавка сталі		
	1913 р.	1940 р.	1955 р.	1913 р.	1940 р.	1955 р.
РРФСР, у т. ч.	31,4	35,3	48,8	41,5	50,8	59,2
Урал	21,4	18,2	35,6	20,8	21,4	36,2
Сибір	–	10,3	7,2	–	10,2	8,5
УРСР	68,6	64,7	49,9	56,7	48,8	37,4

Джерело: Фейгин Я.Г. Размещение социалистического производства в СССР. Советская социалистическая экономика. 1917–1957 гг. Москва, 1957. С. 477.

Таблиця 2.35

Обсяги вивезення сталі з України та ввезення в Україну (1959 р.)

Тип сталевіої продукції	Вивезення, тис. тонн	Увезення, тис. тонн
Малий калібр	611	667
Великий калібр	1517	1549
Тонкий лист	398	442
Разом	2526	2658

Джерело: Голубничий В. Торгівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого.. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 294.

Інтеграція України у народногосподарський комплекс СРСР відбувалась не так на основі використання порівняльних регіональних переваг, як під тиском політичних, часто економічно необґрунтованих цілей. При плануванні стратегій розвитку регіонів і в їх межах спеціалізації республік на виробництві та постачанні окремих товарів, розбудови міжреспубліканських зв'язків між підприємствами-постачальниками та підприємствами-споживачами, рідко враховувались такі важливі показники економічної ефективності

⁶⁰² Голубничий В. Торгівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого.. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 294.

ті, як собівартість та ресурсоємність виробництва, регіональний попит та ефективність алокації ресурсів.

Єдиним критерієм ефективності економічних програм і роботи керівництва підприємств було, по суті, виконання плану «по валу». Тоді як невиконання «призводило до майже автоматичного звільнення, а часто і кримінального переслідування за «шкідництво» і «контрреволюційну діяльність» – найбільш тяжкі злочини в системі сталінської юстиції, що передбачали набагато більш суворе покарання, ніж господарські злочини»⁶⁰³. І тому розвиток інтеграційних зв'язків, як і всіх інших економічних процесів у країні, був підпорядкований насамперед меті досягнення планових показників, а не економічної ефективності.

Так, у повоєнний період, порівняно із попередніми 1940-ми роками, внаслідок планового збільшення обсягів вирощування пшениці на цілих землях РСФСР і Казахстану та відповідного їх зниження в Україні валові обсяги вивозу пшениці з України скоротились більше ніж у 139 разів – 24 тис. тонн у 1965 р. порівняно із 3345 тис. тонн у 1940 р. Усього за одне десятиліття (1955–1965 рр.) планові заготівлі та вивезення зерна скоротилося більше ніж на 97%. При цьому в період 1958–1962 рр. «Українська РСР імпортувала значну кількість зерна з Кубані і Північного Кавказу, у 1963–1965 – зі Сполучених Штатів і Канади»⁶⁰⁴. Таке різке скорочення планових закупівель і відповідне зменшення державних видатків, за умови існуючого незадоволеного попиту на аграрну продукцію на внутрішньому ринку України, який доводилось перекривати за рахунок увезення пшениці з інших регіонів і, навіть, з-за кордону, спричинило істотний дисбаланс у розвитку українського сільського господарства і знизило його економічний потенціал.

Упродовж усього радянського періоду в таких галузях української промисловості, як верстатобудування, нафтопереробка, виплавка алюмінію та виробництво одягу, собівартість виробництва була значно нижчою, ніж середня по країні. На середину 1960-х років зі 100 найбільш важливих про-

⁶⁰³ Попович З.О. До питання про можливість співіснування ринкових, планових і адміністративних механізмів господарювання в економічній системі СРСР. *Наука та наукознавство*. 2015. № 3. С. 7. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/162526>

⁶⁰⁴ Голубничий В. Торгівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 295.

мислових товарів, на виготовленні яких спеціалізувалася Україна і які вивозились до інших республік СРСР, 80 виготовлялись із нижчою собівартістю, ніж середня по країні. Проте капіталовкладення в галузі, що виготовляли ці товари, залишалось на нижчому рівні порівняно з аналогічними галузями інших республік. Водночас 20 інших артикулів промислової продукції, незважаючи на те, що їхня собівартість була значно вища за середньосоюзну, теж вивозились у інші республіки та, оскільки ціни на одиницю продукції більшості промислових товарів були однаковими на всій території СРСР, через вивезення цих товарів українська економіка несла істотні порівняльні втрати⁶⁰⁵. Навіть, коли наприкінці 1950-х років собівартість видобутку вугілля на Донбасі стала вищою середньої по СРСР, його все одно продовжували вивозити «невиправдано далеко» – в Баку, Астрахань, Ярославль, Ленінград і Таллінн – упродовж майже десяти років⁶⁰⁶.

Істотним обмеженням ефективності розвитку народногосподарського комплексу була масштабна централізація господарства, що об'єднала в єдину організаційно-управлінську мережу підприємства-виробники, що були напряму підпорядковані центральним регуляторно-розподільчим органам, та союзні міністерства. При цьому функції планування та розподілу ресурсів для окремих підприємств, як правило, виконували кілька різних міністерств, дублюючи розпорядження один одного та ускладнюючи планування, оперативне управління діяльністю підприємств та розподіл державних ресурсів. Так, у 1950-х роках державне регулювання меблевого виробництва в Україні здійснювали 35 міністерств; взуттєвого – 11. Збудовані майже одночасно два заводи збірного залізобетону у м. Вінниця тривалий час підпорядковувалися різним урядовим структурам⁶⁰⁷.

Надмірний і перехресний контроль обмежували можливості прийняття економічно-доцільних управлінських рішень, зменшували мобільність та ефективність використання ресурсів, що, зрештою, спричинило зниження темпів і масштабів економічного розвитку окремих галузей, регіонів та української економіки загалом. У 1950-х роках порівняно з довоєнним періодом частка української економіки в загальному обсязі радянського виробництва істотно зменшилась. Разом із тим зменшився і національний дохід на душу

⁶⁰⁵ Там само. С. 291.

⁶⁰⁶ Там само. С. 293.

⁶⁰⁷ Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 200.

населення, який в УРСР у 1957 р. був на 16% нижчим, ніж у Росії⁶⁰⁸. Забюрократизована і надмірно централізована система державного регулювання економіки стала бар'єром розвитку всього союзного господарства і вимагала системних економічних реформ.

Істотні зміни у розвитку інтеграційного процесу розпочались у 1957 р. після XX з'їзду КПРС, який проголосив курс на лібералізацію економіки та розвиток економічно обґрунтованої інтеграції, що полягала в заміні централізованої вертикальної системи управління, що діяла із середини 1930-х років, за якої союзне галузеве міністерство управляло всіма підприємствами відповідної галузі по всьому Радянському Союзу, децентралізованою, територіально-розподіленою системою управління місцевими підприємствами, що здійснювали республіканські Ради народного господарства (раднаргоспи).

Реформа передбачала лібералізацію економічних процесів на регіональному рівні, насамперед зниження централізації та контролю з боку держави, та інтеграцію підприємств окремих економічних районів у об'єднанні за галузевим принципом і з урахуванням територіальної близькості господарські структури (комбінати та трести). У 1957 р. в Україні було створено 11 економічних районів і, відповідно, 11 раднаргоспів, в управління яким передано 10 тис. (97%) підприємств (за винятком підприємств військово-промислового комплексу та енергетики, що були залишені у розпорядженні союзного керівництва). Зменшення централізованого контролю та рівня бюрократизації управління позитивно вплинуло на розвиток господарства України – у 1955–1965 рр. тут активно розвиваються стратегічні галузі промисловості та будуються нові підприємства. Так, розпочали роботу 22 великі машинобудівні заводи, що випускають інноваційну індустріальну продукцію, зокрема: Харківський авіазавод розпочинає випуск турбореактивних літаків, один з яких – Ту-104 стає одним із найкращих літаків свого класу у світі; Київський авіазавод розпочинає випускати транспортні та пасажирські літаки серії «Антонов» (Ан); на Запорізькому автомобілебудівному заводі «Комунар» налагоджено серійне виробництво першого українського автомобіля «Запорожець».

На початку 1960-х років активно розвивається і хімічна промисловість – збудовано 35 нових заводів, зокрема найбільші: Дніпропетровський шинний

⁶⁰⁸ Голубничий В. Українська економіка після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 241.

завод, Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімволокна, які разом у 1965 р. випускають 20% обсягів виробництва хімічної промисловості України. Більшість новостворених підприємств у хімічній, а також нафтопереробній та металургійній промисловості України розвивається на засадах вертикальної інтеграції та комбінування, що дозволяє оптимізувати використання виробничих ресурсів, зменшити витрати на логістику і транспортування сировини та комплектуючих. Водночас, попри істотні переваги комбінування, воно, як правило, супроводжувалося значною концентрацією виробництва та укрупненням підприємств. При цьому, як відзначали радянські дослідники, досить часто великі промислові комбінати не мали відповідних до обсягів крупного виробництва місцевих ринків збуту для своєї продукції, внаслідок чого більша частина продукції цих підприємств вивозилась в інші регіони країни. Така організація виробництва «спричиняла нерівномірність у розміщенні промисловості та надмірно віддалене транспортування»⁶⁰⁹, що, своєю чергою, створювало дисбаланс у розвитку як українського, так і союзного господарства.

Маючи всі необхідні виробничі можливості для замкненого технологічного циклу виготовлення продукції, Україна змушена ввозити і більшу частку комплектуючих для власного виробництва. Для прикладу, виготовляючи 100% загальносоюзного обсягу магістральних тепловозів, Україна завозить комплектуючі до них із Росії. Значна частка у машинобудуванні України в цей період, як і в дорадянський, належить виробництву сільськогосподарських машин. Але понад 70% усіх спроєктованих спеціалізованими конструкторськими організаціями Запоріжжя машин виготовляються на підприємствах Росії та Білорусії⁶¹⁰.

Лібералізація економічних процесів позначилась також на збільшенні урядової уваги до розвитку місцевої легкої промисловості, що мала забезпечити економічні потреби пересічних громадян у віддалених від центру регіонах, а не лише потреби державного будівництва. Як наслідок, на початку 1960-х років в Україні будуються такі підприємства галузі, як: Переяслав-Хмельницька швейна фабрика, Миколаївська швейна фабрика, Кіровоград-

⁶⁰⁹ Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 150.

⁶¹⁰ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965). *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: в двох томах.* Т. 2. Київ: Ніка-Центр. 2011. С. 414.

ська швейна фабрика «Зорянка», Луганська взуттєва фабрика, Житомирський та Львівський льонокомбінати, Херсонський бавовняний комбінат.

Попри загальний курс на лібералізацію та децентралізацію галузевого і регіонального управління, більшість підприємств легкої промисловості продовжувало функціонувати на основі складних інтеграційних зв'язків та глибокої кооперації виробництва із підприємствами інших радянських республік та регіонів, часто не виправдано віддалених один від одного. У радянських джерелах, які акцентували увагу на важливому значенні раціональної кооперації виробництва в текстильній промисловості, відзначалося, що «незважаючи на певне поліпшення організації виробництва, комбінування в текстильній промисловості перебуває ще на досить низькому рівні», оскільки «значна частина підприємств цієї галузі була побудована ще до революції і має серйозні недоліки в організаційній структурі»⁶¹¹.

Проте і виробничі системи новозбудованих підприємств мали значні недоліки в організації виробництва: насамперед були залежними від постачання сировини та устаткування, а іноді – й трудових ресурсів з інших регіонів. Так, сировину для одного із найбільших в СРСР бавовняно-паперових підприємств – Херсонського бавовняного комбінату постачали переважно із Узбекистану. При цьому сам Узбекистан, частка якого у загальносоюзному виробництві бавовни-сирцю становила 90%, не мав власних виробничих потужностей для її переробки і вимушений був відправляти бавовну на підприємства інших регіонів. Така ж економічно не виправдана інтеграція склалася не лише у сфері сировинних, а й трудових ресурсів. Так, уведення бавовняного комбінату в експлуатацію у 1961 р. оприявило дефіцит фахівців ткацького виробництва у м. Херсоні, куди почали переводити спеціалістів текстильних підприємств з російського міста Іваново⁶¹².

Розвиток іншої галузі текстильної промисловості – виробництва синтетичних тканин – теж був обмежений асиметричними товаропотоками: внаслідок вивезення з України в інші республіки понад 40% українського видобутку газу, це блокувало розвиток місцевої хімічної промисловості та виготовлення хімічних волокон, які Україна була змушена завозити із інших республік. Тоді як одне із перших радянських підприємств хімічних волокон було засноване саме в Україні (у 1937 р. – Фабрика віскозного шовку, пізні-

⁶¹¹ Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 174.

⁶¹² Высоцкий В. По законам братства. Сборник статей / сост. Ю.К. Голобородько, А.А. Чичановский. Симферополь: Таврия, 1972. С. 116.

ше – Київський комбінат хімічного волокна), у 1960–1980 рр. виробництво комбінату, на яке припадало понад половину республіканського обсягу відповідної продукції, базувалось переважно на імпортованій із РРФСР сировині.

Масштабне промислове будівництво на початку 1960-х років дало поштовх розвитку будівельній галузі України. Проте тут, як і в інших сферах народного господарства, спостерігається дисбаланс постачальницько-збутових потоків. Так, у радянській літературі відзначалося, що «погана організація робіт і недостатньо продумане розміщення низки підприємств промисловості будівельних матеріалів спричиняють зайві витрати на далекі перевезення». Так, у той час як в Україні зводились численні промислові об'єкти, «криворізькі будівельні організації щорічно завозили з інших регіонів країни близько 800 тис. куб. м щебеню і приблизно стільки ж піску, на що витрачали понад 5 млн руб., тоді ж як наявні в цьому районі кар'єри каменю і піску через відомчу неузгодженість використовувалися не повністю, а уведення нових потужностей неприпустимо затягувалося»⁶¹³. Внаслідок необґрунтованості економічних рішень щодо розміщення ресурсів та інтеграційних зв'язків Україна стала провідним постачальником будівельних (цементу, металокопункцій) та сировинних (лісу-кругляку, каміння, піску) матеріалів до інших республік: у 1963 р. обсяги українського вивозу становили 14% загальносоюзних обсягів цементу, 29% віконного скла, 18% сланцю, 44% керамічної плитки та труби⁶¹⁴.

У більшості інших галузей інтеграція також мала переважно нераціональний та економічно необґрунтований характер. Виготовляючи левову частку союзного обсягу металовиробів (металокопункцій з алюмінію, нержавіючої сталі, латуні та листового металу), Україна вивозила їх до інших радянських республік, де з них надалі виготовлялося устаткування (токарні верстати, обладнання, кулькопідшипники, різноманітні види двигунів), що пізніше увозилось до України як комплектуючі для машинобудування. У 1961 р., коли в Україні вже працювало близько 1000 машинобудівних підприємств, із інших радянських республік було увезено 290 тис. електродвигунів, 5 тис. генераторів, 15 800 т металургійного устаткування, які ціл-

⁶¹³ Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 201.

⁶¹⁴ Голубничий В. Торгівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 294.

ком могли бути виготовлені на українських потужностях, що могло значно здешевити собівартість кінцевої продукції. Одночасно в цей період в Україну завозились великі партії вантажних автомобілів (близько 45 тис.) та тракторів (близько 30 тис.)⁶¹⁵. При цьому частина цих машин завозилась в Україну транзитом для експорту в країни Східної Європи та Близького Сходу. Також завозилася продукція із багатьох машинобудівельних заводів Далекого Сходу Росії. Прикметно, що приміром Хабаровський район, в той час як Хабаровський завод верстатів-автоматів 98% своєї продукції постачав у центральні райони, в т.ч. й Україну, свої власні потреби в машинах і обладнанні задовольняв за рахунок завезення їх із європейської частини СРСР⁶¹⁶.

Отже, незважаючи на позитивні економічні зрушення, як зазначають сучасні історики, «головні напрями економічної політики Кремля і в роки хрущовської «відлиги» залишалися практично незмінними. Завдання загальної модернізації знову було зведене до прискореного розвитку народного господарства, високих темпів приросту суспільного валового продукту»⁶¹⁷. Розбудова господарства України відбувається форсованими, екстенсивними і часто економічно необґрунтованими методами.

При розбудові інтеграційних зв'язків упродовж усього радянського періоду не враховувались повною мірою і такі особливості економіки України порівняно з іншими радянськими республіками, як зручне географічне розташування на перетині транзитних торговельних шляхів, розгалужена мережа залізничних, морських та автомобільних доріг, близькість до європейських ринків. Через територію України пролягали основні транспортні шляхи, що поєднували між собою окремі радянські республіки (Молдавію, Білорусію, Литву, Латвію та Естонію), створювали транзитний коридор, що сполучав радянське народне господарство із міжнародним ринком. Проте через те, що стратегічним пріоритетом радянської інтеграційної політики був розвиток внутрішньосоюзного ринку, Україна не змогла повною мірою використати економічні переваги свого географічного положення. Обме-

⁶¹⁵ Там само. С. 297.

⁶¹⁶ Токарев С. Территориальное планирование в новых условиях. *Плановое хозяйство: ежемесячный политико-экономический журнал Госплана СССР*. 1966. № 5. С. 17.

⁶¹⁷ Даниленко В.М., Новохатько Л.М. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965). *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження*: в двох томах. Т. 2. Київ: Ніка-Центр. 2011. С. 408.

женням для цього стала також економічно необґрунтована тарифно-транспортна політика, згідно з якою ставки транспортних тарифів знижувалися зі зростанням відстані, що робило значно вигіднішим перевезення вантажів на віддалені відстані. Обмежуючи економічну мотивацію до розвитку місцевих транспортних перевезень, така політика стала обмеженням і для розвитку регіонального ринку України.

Як відзначає В. Голубничий, у 1966 р. середня вартість однієї тонни загального вантажообігу у розрахунку на один кілометр залізниць становила 0,28 коп., а середня вартість перевезень між Україною та Уральським регіоном – 0,22 коп. Водночас вартість перевезення одного тонно-кілометра водними шляхами становила 0,17 коп., тобто з точки зору порівняльних переваг, Україні було набагато вигідніше і дешевше транспортувати свої товари Дунаєм і Середземним морем і «торгувати зі Східною та Західною Європою, ніж переміщати торговельні потоки до Росії». Але згідно з урядовими планами «переміщення торговельних потоків переважно до Росії мало відбуватися залізницею»⁶¹⁸, що підштовхувало керівників радянських підприємств до економічно необґрунтованого «перегону» вантажів на далекі відстані та спричиняло дисбаланс усієї системи економічних зв'язків. Як наслідок, тарифна політика на транспорті стала обмеженням для розвитку та насичення регіонального товарного ринку й відповідної інфраструктури всередині України.

Сальдо торгового балансу, розглянуте на основі балансу товарних вантажопотоків в Україну та з України впродовж більше як півстоліття (1913–1967 рр.) було позитивним і його обсяги постійно зростали (табл. 2.36). Попри те, що представлені дані обраховані у фізичній вазі, можна припустити, що і обчислене у грошовій формі сальдо торгового балансу також було активним, що є досить позитивним показником в умовах ринкового обміну, але не в умовах централізованої державно-розподільчої системи, в якій така характеристика, швидше за все, свідчить про асиметрію товарних потоків. Водночас, оскільки значна частка зовнішньоторговельних операцій СРСР здійснювалася через порти Чорного моря, частину продукції, що обліковувалась як увезена до України, становили транзитні вантажі, що не збільшували ємність місцевого ринку. Тобто Україна впродовж років

⁶¹⁸ Голубничий В. Торгівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т.2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 291.

вивозила до інших регіонів СРСР (насамперед Росії) більше, ніж отримувала від них.

Таблиця 2.36

Перевезення вантажів усіма транспортними засобами, млн тонн

Показник	1913 р.	1940 р.	1958 р.	1967 р.
Вивезено з України	73,0	207,3	475,0	745,7
Увезено в Україну	61,3	179,6	439,3	716,6
Сальдо торгового балансу	-11,7	-27,7	-35,7	-29,1

Джерело: Голубничий В. Торівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 292.

У регіональному розрізі радянського народно-господарського комплексу найбільшим споживачем української промислової продукції у 1940–1965 рр. була РСФСР, хоча з кінця 1950-х років обсяги вивезеної у Росію продукції почали поступово знижуватись (див. табл. 2.37).

Таблиця 2.37

Вантажні перевезення залізницею із Української РСР до інших регіонів СРСР, %

Обсяг продукції, вивезеної із Української РСР до інших регіонів СРСР	1940 р.	1950 р.	1957 р.	1964 р.
РСФСР	85,2	83,0	70,3	61,1
Білоруська РСР	8,8	6,3	11,7	15,0
Прибалтійський регіон	–	2,0	8,2	11,1
Молдавська РСР	–	3,3	3,9	5,4
Закавказький регіон	2,0	3,8	4,5	4,7
Центральна Азія	4,0	1,6	1,4	2,7

Джерело: Голубничий В. Торівля [України] з Росією та рештою СРСР після Другої Світової війни. *Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого*. Т. 2: Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2019. С. 293.

Упродовж кількох десятиліть (1940–1965 рр.) більшу частку продукції, що вивозилась з України до інших республік СРСР, становило вугілля, залізна руда, метали. Із загального обсягу добутого в Україні вугілля та коксу близько половини споживала Центральна Росія, близько третини – Білорусія, прибалтійські республіки. Значні обсяги постачалися у Ленінградську область, звідки частина експортувалася до Європи і ще частина вивозилась на Північний Кавказ і в закавказькі республіки. При цьому з роками частка вивозу до інших радянських республік у загальному обсязі видобутого на

Донбасі вугілля поступово скорочувалась – у 1963 р. майже вдвічі порівняно із 1940 р. (із 30,1% до 14,5%)⁶¹⁹.

Інтеграції України у загальносоюзний народногосподарський комплекс сприяло планово-централізоване регулювання розподілу й алокації ресурсів по всій території СРСР та створення сталих виробничих ланцюжків між різними регіонами. Підприємства-постачальники в межах цього плану були прикріплені до підприємств – споживачів ресурсів таким чином, щоб жодна зі сторін, принаймні впродовж періоду дії плану, не могла розірвати цей обов'язковий договір без погодження центральної влади.

Проте при плануванні виробничих зв'язків між підприємствами часто ігнорувалася такий важливий економічний параметр, як ресурсний потенціал регіональної економіки. Так, меблеві фабрики Станіславської області (нині – Івано-Франківська), розташовані у багатому на деревину карпатському регіоні, отримували сировину із Північного Сходу Росії – Архангельської області та Карельської АРСР, а Мукачівська тютюнова фабрика отримувала фанеру із білоруського міста Пінськ, тоді як у кількох десятках кілометрах від Мукачеве працював Ужгородський фанерно-меблевий комбінат, що постачав продукцію по всьому Радянському Союзу.

У цей період в офіційних виданнях Держплану СРСР зазначалося, що за чинної нераціональної системи виробництва та розподілу ресурсів деревини у 1970 р. народному господарству СРСР доведеться збільшити обсяги лісозаготівель до 500 млн кубометрів, а вже у наступне десятиліття – не менше, ніж до 800 млн куб. м на рік, що є практично неможливим, навіть за наявних лісосировинних ресурсів країни⁶²⁰. Причиною проблем у використанні деревини, на думку радянських дослідників було те, що «підприємства лісової промисловості будуються, як правило, ізольовано, без урахування можливої кооперації з іншими виробництвами, а головне – без комплексного проектування лісосировинних баз, що забезпечують тривале і постійне користування лісом»⁶²¹.

Обмеженням для розвитку економічно обґрунтованої інтеграції було те, що вона була організована так, щоб унеможливити утворення замкненого технологічного циклу на окремому підприємстві, чи регіоні та максимально

⁶¹⁹ Там само. С. 293.

⁶²⁰ Глотов В., Медведев Н. Структура лесопромышленных комплексов. *Плановое хозяйство*: ежемесечный политико-экономический журнал Госплана СССР. 1966. № 5. С. 35.

⁶²¹ Там само. С. 35–36.

пов'язати між собою виробництво різних республік під контролем центру. Так, у період реалізації курсу на «хімізацію господарства», скерованого на інтенсифікацію сільського господарства за рахунок використання мінеральних добрив, значна увага радянського керівництва приділялася розвитку хімічної промисловості. У радянських наукових джерелах, де ефективний розвиток цієї галузі розглядався насамперед у формі комбінування та кооперації, відзначалося, що «правильне комбінування в хімічній промисловості створить можливість виготовляти у сільському господарстві таку кількість добрив, гербіцидів та отрутохімікатів, яка, підвищивши урожайність, може забезпечити ... впродовж року економію праці майже 2 млн осіб»⁶²².

Проте неефективна організація комбінування спричинила економічно недоцільну спеціалізацію та розміщення виробництва у хімічній галузі, внаслідок чого більша частка хімічних добрив в Україні виготовлялася із сировини, завезеної із Росії, а вивозилась до Центральної Азії, Білорусії та республік Прибалтики, що значно ускладнювало логістичні процеси і призводило до зростання собівартості продукції. При цьому у 1960–1970-х роках, коли виробництво хімічних добрив в Україні досягло свого максимуму, українське сільське господарство потерпало від їх нестачі, що стримувало розвиток аграрного виробництва республіки та забезпеченість внутрішнього ринку сільськогосподарськими продуктами.

Велика кількість харчових продуктів, які ввозились в Україну з інших республік цілком могла бути виготовлена всередині республіки, яка мала для цього всі необхідні ресурси і, навіть, конкурентні переваги. Проте необхідність виконання «спущеного згори» плану примусової виробничої інтеграції зумовила відповідну неефективну спеціалізацію та гальмування розвитку відповідних галузей. Водночас економічно необґрунтований товарообіг між регіонами призводив до збільшення витрат на логістику та транспортні перевезення, що підривало економічні стимули для розвитку та диверсифікації внутрішнього виробництва, деформувало структуру народного господарства та знижувало ефективність економічних процесів по всій країні.

Зменшення темпів економічного розвитку при посиленні централізації та волюнтаризму у керівництві виробництвом та розподілом спричинило необхідність проведення чергової економічної реформи 1965 р., що була націлена на інтенсифікацію економічного розвитку та посилення економічної обґрунтованості методів державного управління народним господарст-

⁶²² Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 151.

вом. Реформа, що передбачала розширення господарської самостійності підприємств, їхньої матеріальної заінтересованості в результатах виробництва, проголосивши ліквідацію територіальних раднаргоспів, повернення до галузевої системи управління народним господарством та скорочення кількості обов'язкових для підприємств планових показників, стала стимулом до розвитку господарської ініціативи на місцях, що певним чином знизило взаємозалежність господарських суб'єктів із різних регіонів.

Подальша розбудова радянської економічної системи була скерована на посилення економічно обґрунтованих інтеграційних зв'язків між окремими господарськими суб'єктами та регіонами, і тому найбільш релевантною формою для інтеграції стала виробнича кооперація між спеціалізованими на окремих технологічних процесах господарськими суб'єктами. Спільні програми виробничої інтеграції здійснювались переважно у формі підрядного кооперування, розбудови єдиних технологічних ліній спільного виробництва та договірної спеціалізації. Підрядна кооперація передбачала, що замовник доручав виконавцю проведення певних робіт відповідно з наперед обумовленими вимогами щодо термінів, обсягів, якості виконання та інших умов. При цьому розглядались два різновиди виробничого кооперування: просте виготовлення продукції на замовлення підрядника та підрядне, що передбачало проектування й виготовлення нового продукту в кооперації різних господарських структур.

Найчастіше кооперативні зв'язки розвивались у формі об'єднання виробничого процесу кількох господарських суб'єктів із різних регіонів країни для виконання певних робіт чи виготовлення певного продукту. Однією із форм такої кооперації була договірна спеціалізація з метою оптимізації та взаємодоповнення технологічних функцій, що полягала у плановому розподілі між кількома учасниками видів виробничої діяльності та передбачала об'єднання вже раніше спеціалізованих на певних технологічних процесах виробництв для виконання спільних програм. У межах програм договірної спеціалізації окремі підприємства мали угоди про виробничу кооперацію з десятками інших по всьому Радянському Союзу.

Найвищим рівнем договірної спеціалізації був позначений військово-промисловий комплекс (ВПК), значна кількість підприємств якого перебувала в Україні. Так, найбільший у світі завод із виготовлення ракетно-космічної техніки Південний машинобудівний завод («Південмаш»), заснований у 1944 р. у м. Дніпропетровську як машинобудівний завод, у 1951 р. змінив профіль і розпочав виробництво балістичних ракет стратегічного призначення. Виконуючи замовлення союзного військового міністерства,

завод мав розгалужену мережу постачальників і тісні кооперативні міжгалузеві зв'язки із підприємствами з усього Радянського Союзу. Інше підприємство ВПК «Мотор-Січ», що спеціалізувалося на серійному виробництві двигунів для літаків та вертольотів і постачало їх в усі радянські республіки, при цьому ввозило комплектуючі з понад сотні підприємств-постачальників різних галузей народного господарства.

Українські підприємства, що належали до радянського ВПК, виготовляли майже половину союзного виробництва танків і ракет (12 типів із 20) і значну частину електронного обладнання для військової техніки⁶²³. Але, забезпечуючи чверть союзного виробництва машинобудування, українські підприємства понад 80% комплектуючих для виготовлення автомобільної та авіаційної продукції отримували з інших республік, переважно із Росії. При цьому виготовлена в Україні військова техніка та продукція суднобудування, літакобудування і багатьох інших галузей відповідала світовим стандартам, мала підвищений попит і високий рівень конкурентоспроможності на міжнародних ринках. Ці можливості міжнародної економічної інтеграції впродовж радянського періоду не були використані повною мірою, що спричинило втрату конкурентних позицій та можливостей включення українського господарства у міжнародний поділ праці, структурну деградацію українського експорту, напрями та товарні потоки якого визначалися економічними інтересами радянського центру, а не інтересами України.

У 1970–1980-х роках активний розвиток міжгалузевої інтеграції розпочався і за рахунок посилення кооперативних зв'язків аграрної та промислової сфери з метою створення єдиного агропромислового комплексу (АПК) країни. На основі об'єднання сільськогосподарських, переробних та збутових виробництв виникають нові організаційні форми господарювання (агрофірми, с/г комбінати, кооперативи) та багатопрофільні структурні підрозділи у складі діючих сільськогосподарських підприємств. Агропромислова інтеграція, на відміну від інших інтеграційних міжгалузевих об'єднань, демонструє досить високу ефективність як на мікро- так і на макрорівні. Так, відоме на весь Радянський Союз агропідприємство «Зоря» у с. Зоря Рівненського району, мало значно вищу порівняно з неінтегрованими сільськогосподарськими підприємствами рентабельність і доходність виробництва, що дозволяло забезпечити не лише стале постачання аграрної продукції всім радянським республікам, а й найкращі умови виробництва і побуту для місцевих селян.

⁶²³ Кухарська Н.О. Україна в сучасних інтеграційних процесах. Одеса: «Атлант ВОІ СОІУ», 2015. С. 18.

У 1990 р. в Україні у сфері АПК функціонувало 66 агрофірм, 38 агропромислових комбінатів, 29 агропромислових об'єднань, що у своїй структурі об'єднали 1795 сільськогосподарських, 217 промислових, 70 будівельних підприємств⁶²⁴. Задля поглиблення виробничої кооперації, зміцнення інтеграційних зв'язків між підприємствами різних галузей і регіонів та посилення державного контролю була створена мережа районних, обласних та республіканських органів управління АПК.

Унаслідок оптимізації агропромислової інтеграції українська економіка істотно збільшила обсяги виробництва та переробки сільськогосподарської продукції. На кінець радянського періоду у розрахунку на одного жителя Україна виробляла понад 1 тону зерна (зокрема, пшениці, жита та кукурудзи), більше ніж будь-яка інша із радянських республік. Прикметно, що при цьому в Україні була одна із найнижчих по СРСР середньомісячних зарплат практично в усіх галузях народного господарства. Зокрема у 1990 р., тоді як у РСФСР та Білоруській СРСР зарплата колгоспників становила 264 руб., Молдавській РСР – 251,8 руб., Латвійській РСР 300,5 руб. та Литовській РСР – 302,6 руб. українці отримували у колгоспах всього 220,4 руб.⁶²⁵

Наприкінці радянського періоду міжгалузева інтеграція охопила практично всі галузі економіки України. Значного поширення набувають всесоюзні об'єднання промислових підприємств (ВПО), науково-дослідних та проєктно-конструкторських організацій і міністерських структур та науково-виробничі об'єднання (НВО), створені з метою використання переваг кооперування різних галузей виробництва та науки⁶²⁶. Інтеграція відбувається у різних організаційних формах об'єднань. Так, станом на 1990 р. у СРСР діяло 120 концернів, близько 50 міжгалузевих державних об'єднань, 1420 виробничих асоціацій, 102 консорціуми, понад 100 територіальних міжгалузевих об'єднань, 1200 акціонерних підприємств⁶²⁷. Більшість таких організацій мали централізоване підпорядкування Москві, діяли на основі складної триланкової системи управління (Міністерство – всесоюзне промислове

⁶²⁴ Буздalов И.И., Боев В.Р., Серков А.Ф. Аграрные отношения: теория, историческая практика, перспективы развития. Москва: Наука, 1990. С. 133.

⁶²⁵ Народное хозяйство СССР в 1990 г.: Статистический ежегодник / Госкомстат СССР. Москва: Финансы и статистика, 1991. С. 39.

⁶²⁶ Постановление Совета Министров СССР от 30.12.1975 г. № 1062 «Об утверждении Положения о научно-производственном объединении». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/maplist02.htm>

⁶²⁷ Народное хозяйство СССР в 1990 г.: Статистический ежегодник / Госкомстат СССР. Москва: Финансы и статистика, 1991. С. 52.

об'єднання – виробниче об'єднання) та інтегрували у своїй структурі десятки підприємств з різних сфер і регіонів, що утруднювало прийняття економічно обгрунтованих управлінських рішень. Раді міністрів УРСР підпорядковувались лише кілька ВПО, зокрема у хімічній промисловості – Всесоюзне об'єднання йодобромної промисловості та Всесоюзне промислове об'єднання з виробництва сірки (Союзсірка)⁶²⁸. Окрім зазначених, Києву підпорядковувалось лише одне ВПО (Всесоюзне промислове об'єднання з видобутку газу в Українській РСР (Укргазпром)), діяльність якого обмежувалась територією України.

Інтеграція науки та виробництва, як передбачалося, мала забезпечити «створення та впровадження у найкоротші терміни в народне господарство новітніх зразків машин, устаткування, приладів, матеріалів та інших промислових виробів, прогресивних технологічних процесів, що відповідають за своїми науковими, техніко-економічними та іншими показниками вищим досягненням вітчизняної та зарубіжної науки і техніки»⁶²⁹, проте потенційна ефективність інтеграційного процесу обмежувалась чинним порядком планування, згідно з яким НВО мали перехресно звітувати про виконання плану одночасно перед різними урядовими структурами – міністерствами промисловості, освіти і науки, Академії наук СРСР. При цьому кожному із структурних підрозділів об'єднання «зверху спускалася» окрема система планових та звітних показників, що, замість очікуваної оптимізації, ускладнювало і діяльність, і облік її результатів.

Незважаючи на широке впровадження міжгалузевого кооперування, спеціалізації і комбінування у більшості галузей промисловості, будівництва і транспорту, радянські дослідники, підкреслюючи прогресивність цих форм організації виробництва, вважали їх рівень недостатнім, що «унеможлиблює використання наявних у господарстві величезних резервів». Зокрема, зазначалося, що «особливо незадовільно використовуються потужності та основні фонди в інструментальному і ремонтному господарствах, в заготівельних і підсобних виробництвах»⁶³⁰.

⁶²⁸ Постановление Совета Министров СССР от 11.03.1975 г. № 205 «О генеральной схеме управления химической промышленностью». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/maplist02.htm>

⁶²⁹ Постановление Совета Министров СССР от 30.12.1975 г. № 1062 «Об утверждении Положения о научно-производственном объединении». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/maplist02.htm>

⁶³⁰ Семин С.И. Проблемы специализации, кооперирования и комбинирования производства в СССР. Москва: Наука, 1968. С. 7.

На кінець 1980-х років більшість великих українських підприємств у тісній виробничій кооперації з підприємствами інших радянських республік виготовляла на своїх виробничих потужностях такі види продукції, як: літаки та авіадвигуни, тепловози і вагони, обладнання для важкої промисловості (гірничодобувної, металургійної, нафтопереробної, хімічної), автобуси, сільськогосподарські машини, дорожньо-будівельну техніку (автокрани, будівельні крани), турбіни та силові трансформатори, цукор та устаткування для цукрової та інших галузей харчової промисловості тощо. Так, київський завод «Більшовик», постачав комплектуючі для 19 шинних комбінатів, близько 60 заводів гумовотехнічних виробів, 15 кабельних заводів, 24 підприємств будматеріалів, 33 заводів з переробки пластмас, 21 хімкомбінату та ін.

Попри наявність у структурі українського виробництва високотехнологічних товарів (телевізори – 34,3%, хімічне обладнання – 29,4%, нафтоапаратура – 14,8%, екскаватори – 25,6%, сільськогосподарські машини – 25,1% від загальносоюзного виробництва), українська економіка і надалі забезпечувала значну частку загальносоюзного виробництва сировинно-паливних ресурсів і продукції із низькою доданою вартістю: цукру-піску – 55,4%, залізної руди 47%, чавуну – 41,6%, вугілля – 25,3%, сталі – 34,8% (див. табл. 2.38). Більша частина цієї продукції слугувала основою для розвитку промислового потенціалу інших регіонів країни і вивозилася з України, насамперед до Центральної Росії.

Водночас як щільно інтегрована у загальносоюзний народногосподарський комплекс економіка, наприкінці 1980-х років Україна не лише вивозила, а й увозила з інших республік значну кількість продукції, яку цілком могла виготовляти самостійно на власних виробничих потужностях.

У процесі розвитку радянської економічної системи змінювались цілі та форми інтеграційного процесу. На початкових етапах інтеграція окремих господарюючих суб'єктів відбувалася у формі т. зв. первинної кооперації, що реалізовувалась у формі виробничих зв'язків між підприємствами суміжних галузей, або територій, що мала на меті економію ресурсів та мінімізацію витрат у процесі спільного виробництва продукції. У такій моделі інтеграції зв'язки між підприємствами були несистематичними і, як правило, формувалися під впливом переважно політично обумовлених детермінант. Проте з точки зору економічної обґрунтованості такий вид інтеграційних зв'язків мав вищу економічну ефективність, оскільки ґрунтувався на врахуванні порівняльних переваг та потенційних можливостей інтеграційних об'єднань.

**Питома вага економіки України у загальному виробництві
основних товарів в СРСР у 1987 р., %**

Виробництво	УРСР
Електроенергія	16,9
Вугілля	25,3
Газ природний	4,9
Залізна руда	47
Чавун	41,6
Готовий прокат чорних металів	34,5
Стальні труби	34,4
Кальцинована сода (без поташу)	26,2
Сталь	34,8
Металорізальні верстати	18
Нафтоапаратура	14,8
Хімічне обладнання	29,4
Сільськогосподарські машини	25,1
Екскаватори	25,6
Мінеральні добрива	15,6
Цемент	16,9
Радіоприймачі	4,8
Телевізори	34,3
Холодильники і морозильники	12,4
Пральні машини	7,9
Меблі	18,6
Цукор-пісок	55,4
М'ясо	21,4
Тваринне масло	25,2
Рослинна олія	32,9

Джерело: Промышленность СССР. Стат. сб. Москва: Финансы и статистика, 1988. С. 28–30.

Згідно із радянськими джерелами, організаційна структура інтеграційних зв'язків розбудовувалась у таких формах: лінійна інтеграція, що забезпечує вертикальну підпорядкованість між взаємопов'язаними ланками відтворювального процесу; функціональна, – покликана забезпечити міжгалузеві, міжрегіональні та міжступеневі (ієрархічні) зв'язки у процесі суспільного виробництва; предметно-продуктова, – предметом якої є галузева і територіальна спеціалізація окремих господарюючих суб'єктів на

виготовленні певного типу продукції та послуг⁶³¹. Оскільки структура народного господарства СРСР за своєю суттю була вертикально ієрархічною, пріоритетною формою розвитку інтеграційних зв'язків була лінійна вертикальна інтеграція, що уможлиблювала тотальний контроль за діяльністю регіональних структур та підпорядкованість структурам центральної влади. Інституційною детермінантою розбудови такої моделі інтеграційних зв'язків між окремими підприємствами, між республіками та центром упродовж усього радянського періоду були економічні інтереси радянського центру та ідеологічно обумовлені економічні завдання, а не порівняльні переваги та потенційні вигоди окремих регіонів та господарюючих суб'єктів.

На більш пізніх етапах інтеграція була представлена економічно більш доцільними формами, такими як: спеціалізація, комбінування та міжгалузева (зокрема, агропромислова та науково-промислова) кооперація. Проте, оскільки, як і в попередні періоди, інтеграційний процес був орієнтований насамперед на посилення взаємозалежності та закріплення стійких виробничих і організаційних зв'язків між окремими господарюючими суб'єктами як на мікро-, так і на мезо- і макрорівні, це обмежувало мобільність економічних ресурсів та можливості для прийняття гнучких та ефективних з точки зору регіональних інтересів і порівняльних економічних переваг управлінських рішень. Зрештою така політика спричинила зафіксоване Держстатом СРСР наприкінці 1980-х років поступове «ослаблення економічних зв'язків республік», що, за твердженням офіційних радянських джерел, було пов'язано «зі зниженням виробництва окремих найважливіших видів продукції, натуралізацією виробництва регіонів, що посилюється хаосом в економіці, невиконанням договірних зобов'язань, при одночасному функціонуванні неорганізованого ринку»⁶³².

Як наслідок, включення України у здебільшого неефективні з точки зору співвідношення витрат та доходів технологічно-виробничі ланцюги і товарні потоки спричинило дисбаланс економічних зв'язків її окремих господарських структур у межах СРСР та зниження ефективності суспільно-економічного розвитку як української, так і загальносоюзної економіки, що, зрештою, зумовило відцентрові тенденції у розвитку радянської економічної системи та її остаточний розпад.

⁶³¹ Основы научного управления социалистической экономикой / под ред. Г.И. Зинченко, Д.И. Правдина, А.А. Синягова. Москва: Мысль. 1977. С. 54.

⁶³² Народное хозяйство СССР в 1990 г.: Статистический ежегодник / Госкомстат СССР. Москва: Финансы и статистика, 1991. С. 639.